

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA U ZAGREBU

GOD. V

ZAGREB 1981.

BR. 8

Članci i rasprave

PRILOZI ZA GRAĐEVNU POVIJEST ZAGREBAČKE KATEDRALE

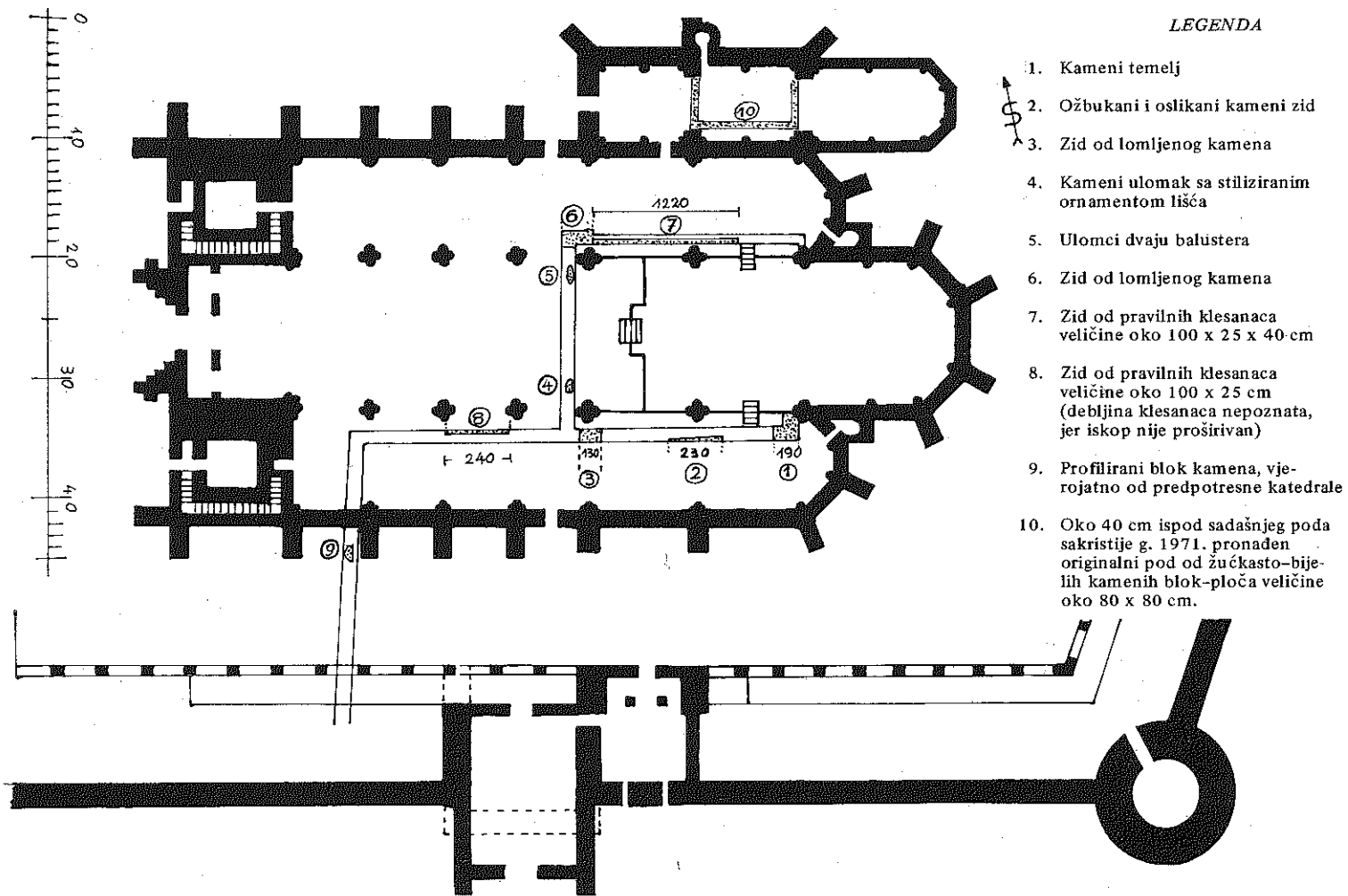
Dr. Antun IVANDIJA

U prošlom broju časopisa *Croatica Christiana Periodica* objavljena je Prethodna obavijest o ostacima stare arhitekture ispod poda sadašnje katedrale. Sada detaljno iznosim prikaz pronađenih ostataka.

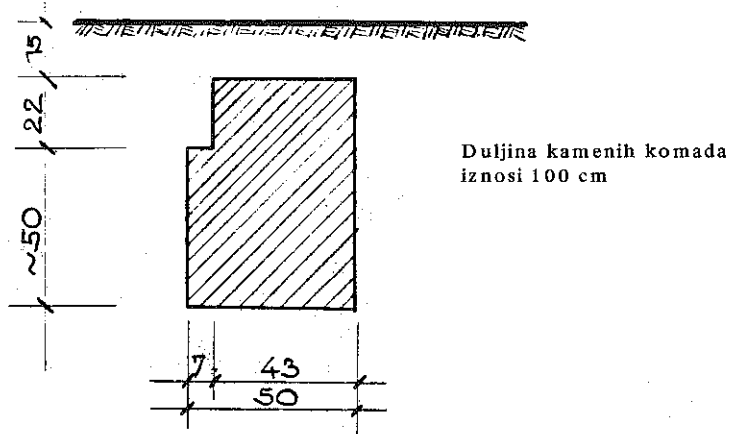
Za uvođenje centralnog grijanja izvršen je prokop u sadašnjem podu katedrale u južnoj lađi, uzduž postojećih pilona. Zatim je načinjen prokop u glavnoj lađi kod sastava istočnog tzv. bazilikalnog sklopa sa zapadnim dvoranskim sklopom katedrale. Prokopi su bili široki 80 do 100 cm, a u dubinu se kopalo do 80 cm.

- 1) Kod polupilona na sastavu zida južne apside i zida svetišta naišlo se u dubini od 50 cm na kamene temelje starije zgrade, koja je na tom mjestu imala ugao što je zatvarao istočni zid i prelazio prema zapadu (vjerojatno prijelaz od poprečnog na uzdužni zid nekadašnje zgrade). Materijal je vrlo tvrdi kamen svijetle boje u nepravilno obrađenim klesancima (sl. 1: u nacrtu pod br. 1).
- 2) U južnoj lađi kod prvog pilona svetišta naišlo se dvadesetak cm ispod poda na ostatak zida duljine oko 230 cm. Taj zid je ožbukani i oslikani na bijeloj podlozi tamnim (crnim) prugama poput zraka. Debljina zida nije utvrđena, jer prokop nije proširivan (u nacrtu pod br. 2.)
- 3) Kod drugog stupa svetišta na prijelazu iz istočnog u zapadni sklop otkriven je 30 cm ispod sadašnje stubice u podu ostatak zida koji je tekao sjever—jug. Debljina tog zida je oko 130 cm. Zid se sastoji od dosta mekanog kamena vapnenca pomiješanog s vapnom. Način zidanja: kamen lomljenak (šibra) s vapnenom žbukom. (u nacrtu pod br. 3).
- 4) U zapadnom sklopu katedrale, u produžetku prokopa između trećeg i četvrtog pilona (računajući od svetišta) otkopan je dio zida duljine oko 240 cm. Debljina nije ustanovljena, jer prokop nije proširivan, ali taj zid gotovo ulazi u temelje četvrtog pilona. Zid je od pravilnih klesanaca svijetle boje, guste strukture i vrlo tvrd. Klesanci su duljine 80 do 100 cm, a visine 25 cm.
- 5) U prekopu kroz glavnu lađu pronađen je 140 cm dijagonalno od drugog južnog pilona ulomak plastično obrađenog kamena sa stiliziranim biljnim ornamentom.

Slika 1: Načrt katedrale s ucertanim prokopima i nalazima iz g. 1981.

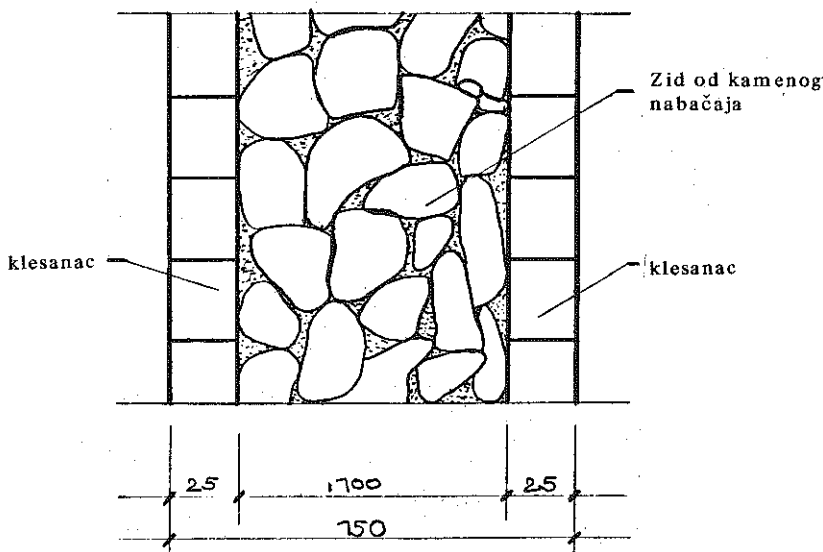

Po svom obliku vjerojatno je to ugaoni završetak arhitrava nad stupom starijeg oltarnog retabla. Posebno je značajno da taj ugaoni završetak nije izveden pod kutom od 90 stupnjeva nego pod manjim (oko 80 stupnjeva) (sl. 4). Materijal je dosta mekani bijeli vapnenac-sediment. Neposredno kraj tog kamena prema sredini crkve otkriven je luk svoda jedne grobnice koja je sasvim zatrpana.

Slika 2: Presjek temelja pronađenog u sjevernoj lađi katedrale

6) Kraj sjevernog drugog pilona u prekopu su pronađena dva oštećena balustera kamene ograde (sl. 5).

Slika 3: Presjek zida sadašnje katedrale kod trećeg južnog kontrafora

- 7) Kraj drugog sjevernog pilona s njegove sjeverne strane naišlo se na ostatke zida od lomljenog kamena, jednake izvedbe kao i kod drugog južnog pilona (vidi točku 3).
- 8) U sjevernoj pokrajnoj lađi otkriven je u čitavoj dužini od drugog stupa do sadašnjeg stubišta u svetištu zid od klesanaca dužine 80 do 100 cm, visine 25 cm. Debljina tog zida utvrđena je na jednom mjestu 43 cm. Klesanci su svijetle boje, vrlo guste strukture i tvrdi. Zid je bio samo 10 cm ispod sadašnjeg poda. Istaka podnožja u pravom kutu nije profilirana u istom kamenu, već je postignuta tako da su na temelj debljine 50 cm postavljeni klesanci od 43 cm (crtež br. 2). Obradeni završetak zida je točno kod sadašnjeg sjevernog stubišta u svetištu.

Slika 4: Ulomak oltarnog arhitrava-nadstupnice pronađen uz drugi južni pylon

- 9) U prekopolu, koji izvan katedrale ide preko dvorišta u buduću ložionicu u podrumu Nadbiskupskog dvora, pronađen je kod trećeg kontrafora profilirani kamen od šupljikavog vapnenca, koji vjerojatno potječe od katedrale prije potresa, pa je u vrijeme Bollèa ovamo dospio kao materijal za navoženje dvorišta. (sl. 6)
- 10) Ovdje također objavljujem da je u vrijeme uvođenja centralnog grijanja u sakristiji katedrale g. 1971. pronađen prvotni kameni pod sakristije oko 40 cm ispod sadašnjeg poda. Taj prvotni pod je od kamenih ploča svijetle boje, veličine 60 do 80 cm i pravilnih kvadrata.

II.

1. Ovi nalazi u podu katedrale ponovno otvaraju pitanje: kakvim zgradama su pripadali ostaci tih zidova. Po položaju i strukturi tih ostataka može se zaključiti da pripadaju barem u četiri vremenska razdoblja. Vremenski je najmanje problematičan profilirani kamen što je pronađen u dvorištu kraj trećeg južnog kontrafora. Sivi šupljikavi vapnenac je jednakog sastava kao kamen iz Bizeka. Njegova profilacija pripada nekoj vertikali, a svojom veličinom je taj kamen vjerojatno bio na mjestu gdje je trebao podnositi veliko opterećenje. Pripada katedrali prije potresa, ukoliko nije ostatak Bollèove restauracije kao neupotrebljeni klesanac. Svojim položajem *in situ* i svojom „osamljenošću” jasno dokazuje da nije na tom mjestu kao ostatak nekog zida, nego kao spolium bez organske veze sa zgradom (sl. 6).

Slika 5: Balusteri empore pronađeni uz drugi sjeverni pilon

2. Interesantnija je plastično obrađena ugaona ploča, ukrašena stiliziranim biljnim ornamentom, pronađena kod drugog južnog pilona (sl. 4). Po mirnim i pravilnim linijama stiliziranog lišća ovaj ulomak ima više oznake renesanse nego baroka. Pitanje je čemu je taj ulomak kamena pripadao. Čini se najvjerojatnijim da je to ugaoni ulomak arhitrava oltarnog retabla. Prema Tkalčiću¹ pokraj mjesta gdje je kamen pronađen stajao je prvotni oltar sv. Kuzme i Damjana, koji potječe iz g. 1433, odnosno poslije te godine. Godine 1673. na njegovo mjesto postavljen je novi oltar od sivog kamena. Drugi oltar u blizini nađenog ulomka bio je prije oltar sv. Jeronima postavljen g.

1 I. K. TKALČIĆ, Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada. Zagreb 1885, str. 73.

1504.² Taj je oltar nestao krajem 17. st., a u 18. st. oltar sv. Jeronima je smješten pod južnu emporu. Ovaj posljednji oltar sv. Jeronima danas se nalazi u crkvi sv. Ivana na Novoj Vesi, te iskopani fragment sigurno ne pripada ovom oltaru u crkvi sv. Ivana. Treći oltar u blizini bio je oltar sv. Gervazija i Protazija iz 15. st. koji je drven. U 18. st. na to je mjesto postavljen oltar sv. Marije Magdalene od drva i sadre³ pa ni on ne dolazi u obzir. Ukoliko pronađeni fragment doista pripada nekom oltaru, to je najvjerojatnije bio oltar sv. Kuzme i Damjana ili drugi oltar sv. Jeronima s kraja 17. st.

Slika 6: Klesanac *in situ* kod trećeg južnog kontrafora u dvorištu katedrale

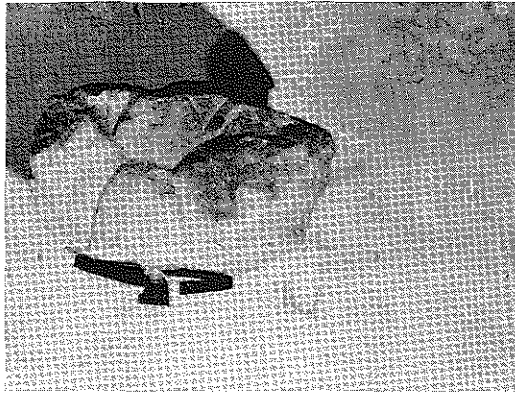
3. U istom poprečnom prekopu katedralnog poda u glavnoj lađi u blizini drugog sjevernog pilona pronađena su dva oštećena balustera kamene ograde. Materijal tih balustera je žučkasti grubo zrnati pješčenjak – sasvim jednake strukture kao arhitektonski dijelovi starog Vinkovićevog portala katedrale, koji je izradio Kozma Müller iz Krško-

2 N. dj. str. 74.

3 N. dj. str. 74.

ga u Kranjskoj „ad instar portae abatae de Dyak”.⁴ Ti su balusteri najvjerojatnije pripadali ogradi empore (Lettner) preko čitave katedrale na sastavu istočnog bazilikalnog i zapadnog dvoranskog sklopa. Nabujale obline tih balustera su čisto barokne. Na sebi imaju tragove žute boje, kako je u 18. st. bila obojena čitava unutrašnjost katedrale („colore fulvo” – kako svjedoci Vrhovčeva vizitacija iz g. 1792/4).⁵ Znači da su ti balusteri došli pod pod katedrale najvjerojatnije oko g. 1800, kad je biskup Vrhovac dao srušiti srednji dio empore da bi svetište katedrale otvorio pogledu vjernika.

Malo iznenađuje što su ta dva balustera bila oblijepljena jakom žbukom od živog vapna i tako kao spolia ugrađena u temelje zida što je tekao u produžetku zapadnog sakristijskog zida prema jugu.

Slika 7: Romanički kapitel pronađen 1953/4. ispod poda kapele sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru

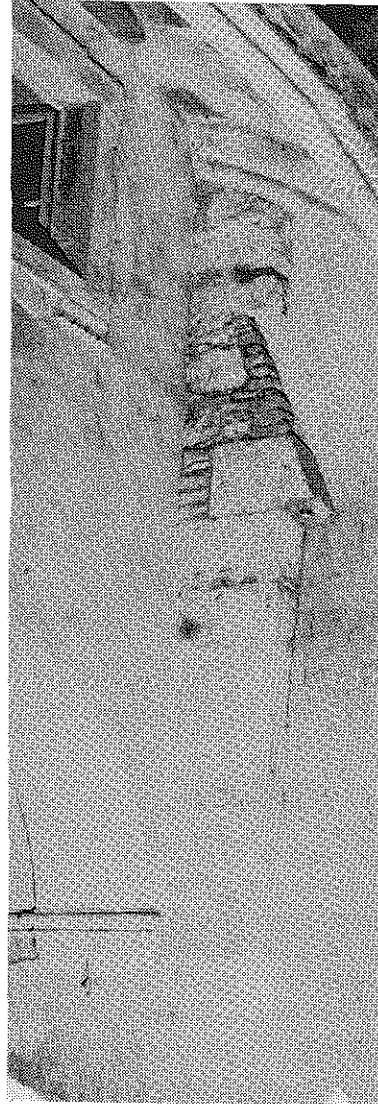
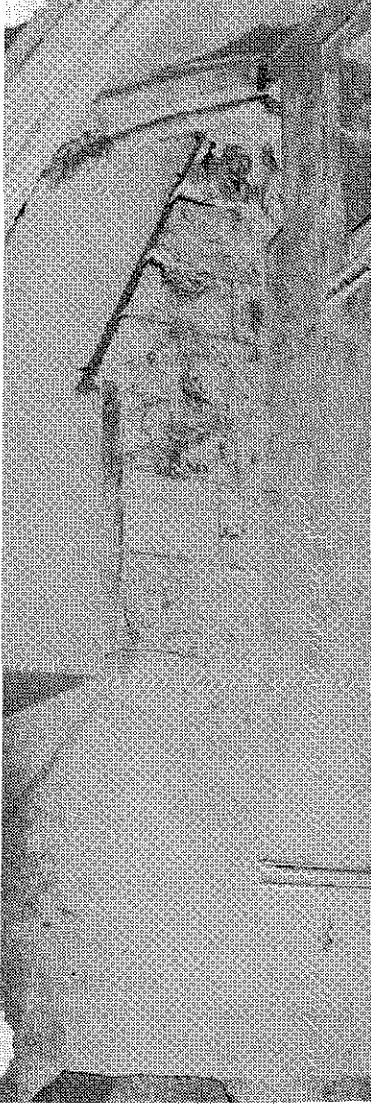
III.

Već je ranije Đ. Szabo uočio da zapadni zid sakristije i zapadni zid kapele sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru leže u istom pravcu.⁶ Tada se još nije znalo za kontrafore u kapeli sv. Stjepana koji su kasnije otkriveni. Szabo je postavio tezu da je u tom pravcu tekao zid preko čitave sadašnje katedrale. Ova Szabova teza dobiva stanovitu potvrdu sadašnjim nalazom, ali ipak samo djelomično. Naime, struktura temelja tog zida u podu katedrale je sasvim drukčija od strukture zida sakristije i kontrafora u kapeli sv. Stjepana. Po svom sastavu pronađeni temelji su vjerojatno temelji zida koji je podr-

4 A. IVANDIJA, Vinkovićev portal zagrebačke katedrale. Kulturnopovijesni zbornik Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb 1944, str. 635 i sl.

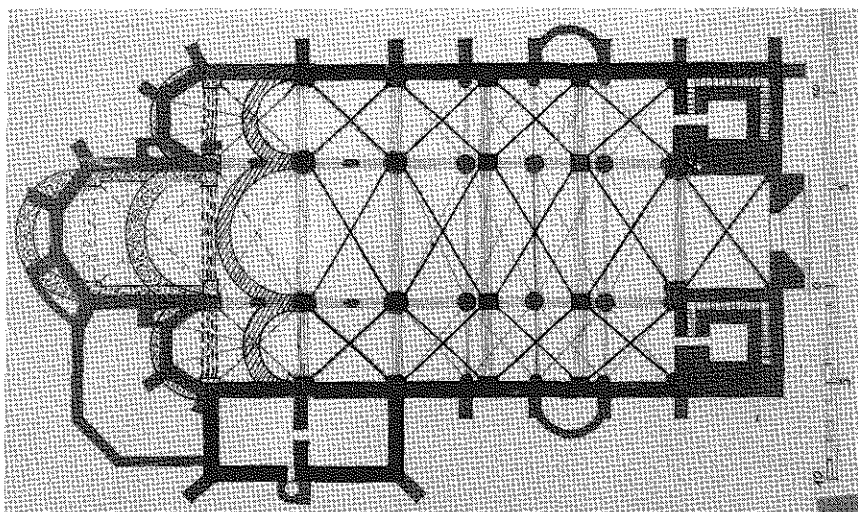
5 Acta originalia visitationis canonicae cathedralis ecclesiae et capituli Zagrabienensis nec non collegii praebendariorum chori ejusdem ecclesiae. Volumen primum, Nadbiskupski arhiv Zagreb, Protocolla.

6 Narodna starina, knj. VIII, Zagreb 1929.

Slika 8: Kontrafori predtatarske katedrale pronađeni u zidovima kapele sv. Stjepana u Nadb. dvoru

žavao emporu, a pronađeni balusteri u tim temeljima su dokaz da je pregradni zid između istočnog i zapadnog sklopa katedrale koji je podržavao emporu zapravo naknadno građen ili naknadno pojačavan. No kako se u arhitekturi, napose kod obnova ili rekonstrukcija, uvijek po prirodnom zakonu nastoji usklađivati novo sa starim, nije isključeno da je u tom pravcu išao raniji zid prije empore, i da je empora zapravo samo nastavak „prvotnog” zida katedrale. Prema tome, sadašnji zapadni zid sakristije i zapadni zid s kontraforom u kapeli sv. Stjepana bili bi krajnji ostaci nekadašnjeg jedinstvenog zida. Na to upućuje debljina tih ostataka. Kako su pak po stilskim oznakama ti dijelovi sadašnje katedrale i kontrafori u kapeli sv. Stjepana vremenski najstariji, nije isključeno da su pripadali istoj zgradi. To je mogao biti ili uzdužni zid zgrade koja je bila orijentirana sjever-jug, ili su to ostaci sjeverne i južne prigradnje uz glavnu crkvenu zgradu koja je bila usmjerena istok-zapad. Skloniji sam ovoj posljednjoj pretpostavci, jer je to u skladu s liturgijskim propisima koji su se u ono vrijeme strogo

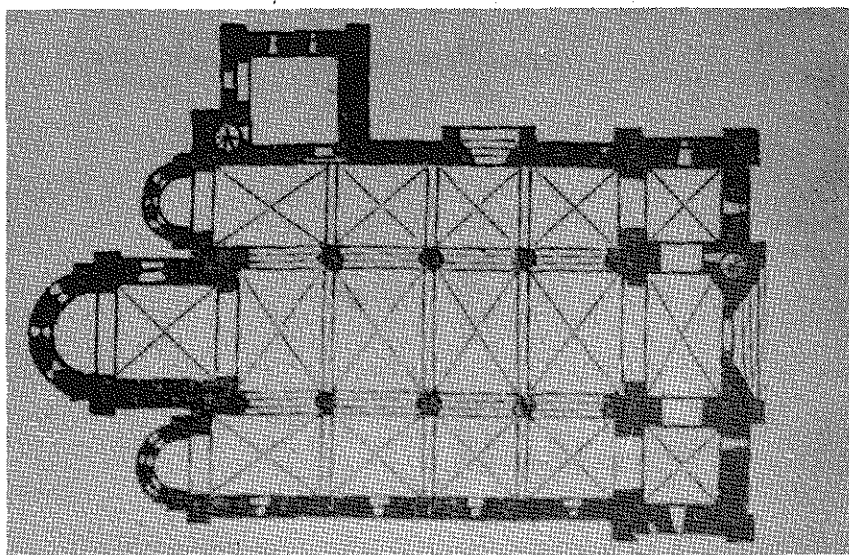

Slika 9: Pokušaj rekonstrukcije tlocrta predtatarske katedrale (s ucrtanim tlocrtom pretpotresne katedrale).

obdržavali. No, dok ugaoni kontrafor sakristije stoji u pravcu dijagonale osnovnog kvadrata sakristije, dotle u kapeli sv. Stjepana kontrafori stoje točno u pravcu tog zida. Ali usporedbom tlocrta crkve u Jáku u Mađarskoj, koja je vremenski bliža zagrebačkoj predtatarskoj katedrali, možemo ustanoviti da istaci (dakle kontrafori) prigradnje stoje u pravcu zidova. Tako bi moglo biti i u slučaju Zagreba. Ne mislim time reći da je Jáček služio Zagrebu kao uzorak, već da je to opći stil onog vremena, u kojem ni Zagreb nije mogao biti izuzetak. Prema tome, zagrebačka predtatarska katedrala (ona koja je posvećena g. 1217) mogla je imati prigradnju s južne strane, a poslije odlaska Tatara biskup Stjepan II. je tu prigradnju produžio za jednu travaju i koristio je kao privremenu katedralu. Tako je nastala kapela sv. Stjepana, koja je sigurno bila u organskoj vezi s glavnom zgradom katedrale (tek kasnije je ta veza prekinuta izgrad-

njom prvog kata Nadbiskupskog dvora, kada je presječena polovica druge traveje sv. Stjepana).

Prema tim ostacima, te prema položaju i obliku donjih dijelova tornjeva prije potresa, koji čine točno peto polje osnovnog kvadrata iz sadašnje sakristije (modul), sklon sam tlocrt predtatarske zagrebačke katedrale (one koja je posvećena g. 1217) gledati u tlocrtu sadašnje katedrale, samo s drugim rasporedom pilona, dakle drugim sistemom svodova – slično kao što su tlocrt crkvi u Jáku, Zsámbečku i Lébenyju, koje su približno iz istog vremena i istog kulturno-političkog kruga. (sl.10). Zagrebačka katedrala imala bi prigradnju sa sjeverne i južne strane, dok Jáč i Lébeny imaju samo s jedne strane. Gledati u toj zagrebačkoj sjevernoj i južnoj prigradnji ostatke prvotnog transepta, mislim da nije realno, jer bi taj transept bio nelogično previše isturen.⁷ Istočni završetak predtatarske katedrale nije riješen. Postoji više mogućih završetaka, no vjerojatno bi daljnje istraživanje terena pružilo više svjetla (sv. 10).

Slika 10: Tlocrt crkve u Jáku u Mađarskoj (Die ostereihisch-ungarische Monarchie, Ungarn, Bd. IV)

IV.

Ovdje se treba posebno osvrnuti na ostatke pronađenog zida ispod poda u sjevernoj lađi sadašnje katedrale, nasuprot sakristiji. Taj zid, kao i zid u južnoj lađi između trećeg i četvrtog pilona, izveden je od kamenih klesanaca približno jednake veličine

⁷ Opširnije o tom: A. IVANDIJA, Stara zagrebačka katedrala, I. dio: Arhitektura. Izvadak iz doktorske radnje, Zagreb 1960, str. 44–67, ciklostilom. Ovdje je nadopuna te tvrdnje na temelju postojećih kontrafora u Sv. Stjepanu i pronađenih temelja u podu sadašnje katedrale.

(80–100 cm), svijetlosive boje, vrlo guste zrnate strukture i vrlo tvrdih. Nijedan dio zidova sadašnje katedrale, ni onaj najstariji, nema kamena takve vrste. Dok su perimetralni zidovi sadašnje katedrale sastavljeni od klesanaca samo s vanjskih strana, a unutrašnjost zidne mase je od kamena lomljenjaka povezanog žbukom (sl. 3), dotle su pronađeni ostaci zidova izvedeni u čitavoj debljini od pravilnih klesanaca sa preciznim sljubnicama. Pretpostavljaju dakle preciznost rada i strogi kriterij kod izbora kvalitetnog materijala. To je znak da su ti ostaci pripadali nekoj sasvim drugoj zgradi koja nema veze ni sa sadašnjom, a vjerojatno ni s predtatarskom katedralom. Sklon sam u tim ostacima zidova gledati ostatke one prve crkve, koju je kralj Ladislav zatekao u Zagrebu kad je g. 1093/94. osnovao zagrebačku biskupiju. To bi dakle bili ostaci „prve” zagrebačke katedrale. Teško je prema tim ostacima ustanoviti kako je bila velika ta crkva. No ako nađeni zid nasuprot sadašnjoj sakristiji i ostatak između trećeg i četvrtog pilona u južnoj lađi pripadaju istoj zgradi (kamen i način izrade je jednak!), onda je to bila prilično velika crkva. Možda je baš to bio razlog da Ladislav za sjelo biskupije odabere Zagreb a ne Čazmu, premda je Čazma bila više u centru biskupije i blizu glavne ceste koja je vodila u Primorje — pa i posjedi biskupije bili su oko Čazme. — Oko te zatečene crkve vjerojatno je počela gradnja veće, predtatarske katedrale, te je prvotna crkva srušena, kad je novoizgrađena katedrala bila osposobljena za bogoslužje. Ako ova pretpostavka stoji, onda otpada Tkalcíćevo traženje prvotne privremene katedrale na križanju današnje Vlačke i Draškovićeve ulice.⁸ Prema tome, prva je katedrala bila na istom mjestu gdje je i sadašnja. To je u skladu sa stoljetnom praksom da se nova crkva redovito gradi na mjestu stare.

Slika 11: Stara zagrebačka katedrala prije potresa g. 1880

⁸ F. ŠIŠIĆ, *Stolna crkva zagrebačka*. Prosvjeta, Zagreb, g. 2 (1894), br. 14, str. 417.

Zaključku da je prvotna crkva srušena kad je izgrađena nova katedrala, mogla bi se suprotstaviti vijest Ivana Arhiđakona Goričkog u Statutima zagrebačkog Kaptola iz g. 1334. da su biskupi Prodan, Dominik i Gothard, koji su umrli prije posvete nove katedrale g. 1217, pokopani „in ecclesia maiori”.⁹ Postojale bi dakle dvije crkve prije Tatara: veća-maior i manja-minor. Ali ovo piše Ivan Arhiđakon između 1334. i 1354, a u to vrijeme stvarno su postojale dvije crkve: Timotejeva, poslijetatarska katedrala i Sv. Stjepan, koji je izgrađen između 1242. i 1247. u vrijeme biskupa Stjepana II. Biskupi su dakle pokopani već u novoj predtatarskoj katedrali, a prvotna crkva već tada, tj. kad piše Ivan Arhiđakon, više nije postojala. A to što je Ivan Arhiđakon vidio nadgrobne ploče biskupa umrlih prije tatarske provale — samo je dokaz da Tatari nisu katedralu sasvim razorili. Ostatke zidova ispod poda u sjevernoj lađi sadašnje katedrale smatram ostacima one prve crkve koja je zagrebačkom biskupu služila kao privremena katedrala dok nije izgrađena nova, posvećena g. 1217.

Mislim da su ti ostaci zidova ipak bili u nekoj funkcionalnoj vezi sa sadašnjom sakristijom, jer ostatak tog starog zida završava ugaonim klesancem baš nasuprot nekadašnjem ulazu iz sakristije u katedralu, tj. u sredini druge (istočne) traveje sadašnje sakristije (gdje se danas nalazi Meštrovličev reljef kardinala Stepinca). To bi moglo značiti da je sadašnja sakristija u svojim osnovnim travejama prva izgrađena i povezana sa starom crkvom. Na to upućuju i stilske oznake današnje sakristije (polustupovi uza zidove koji imaju romaničke karakteristike). A 1971. pronađeni stari pod sakristije četrdesetak centimetara ispod sadašnjeg poda također dokazuje veliku starost sakristije, premda to ne mora biti pod iz predtatarskog vremena, jer još Klobučarićev tlocrt katedrale iz g. 1792/94. pokazuje da je pod sakristije bio za tri stube niži od poda u katedrali. No svakako je značajno da razina starog poda sakristije leži u istoj niveleti kao podnožje otkrivenog starog zida u sjevernoj lađi. Iz činjenice da se ugaoni završetak starog zida nalazi u pravcu nekadašnjeg ulaza u sakristiju, te da je razina poda u sakristiji i razina podnožja pronađenog zida jednaka, zaključujem da su sadašnja sakristija i zgrada od koje je ostao pronađeni zid bili u funkcionalnoj vezi. Po tome, kao i po stilskim oznakama polustupova u sakristiji treba zaključiti da je sakristija najstariji dio sadašnje katedrale.

Naglašujem da ovogodišnja otkrića ispod poda sadašnje katedrale daju premalo elemenata za definitivni zaključak o veličini i izgledu crkve koja je služila kao prva privremena katedrala, ali mislim da su ti nalazi odlučni za ubicaciju te prve katedrale. Daljnja istraživanja pružila bi sigurno više svjetla u građevnu povijest ovog najstarijeg spomenika Zagreba.

9 I. K. TKALČIĆ, Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije, Knjiga druga, Zagreb 1874, str. 5.

RÉSUMÉ

En été 1981, les travaux de l'aménagement du sous-sol de la cathédrale de Zagreb ont abouti à quelques fouilles archéologiques importantes.

En effet, d'après les éléments dont on dispose aujourd'hui, les fondements de l'édifice actuel correspondraient aux plans de la cathédrale de 1217, détruite par les Tartares en 1241—1242. Il semble également qu'on a découvert une partie des fondations d'une église construite avant 1094, c'est-à-dire avant l'institution de l'évêché de Zagreb.